

Маленовський Ю.Л.
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова

ПРИНЦИПИ ЗІСТАВЛЕННЯ ЕТАЛОНІВ ФОНЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У РЕЦЕПТИВНОМУ МОВЛЕННЄВОМУ ПОТОЦІ

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Рецептивна фонетика як лінгвістична сфера знання визначається, з одного боку, її відношенням до фонетики, а з іншого, – до “рецептивної лінгвістики” [1]. Якщо артикуляційна та акустична фонетика є традиційними лінгвістичними дисциплінами, то рецептивна фонетика перебуває сьогодні на певному етапі свого становлення.

Об'єктом спостереження в рецептивній фонетиці виступають *одиниці сприйняття*, що є результатом класифікаційної та ідентифікуючої роботи слухового аналізатора мови, його рецептивної бази.

У багатьох фоносемантичних дослідженнях [9, 5, 2, 6 та ін.] звуки мови, звукосполучення, фонемі, інтонаційні структури тощо визначаються, як правило, на основі рецептивного критерію. Спільним моментом у цих працях є те, що всі без винятку дослідники вивчають сприйняття фонетичних одиниць із урахуванням ментальності реципієнтів. Це пояснює той факт, що акт сприйняття висловлювання досліджується за інтеграції трьох наук: психології, фізіології та мовознавства. Але, на відміну від перших двох, предметом вивчення лінгвістики є не загальні для всіх реципієнтів закономірності відображення дійсності в свідомості людини чи спільна для всіх реципієнтів матеріальна основа цього процесу в організмі людини, а та мовна система засобів сприйняття висловлювання, якою опосередковане сприйняття цього висловлювання.

Зі сказаного вище випливає, що система мовних засобів сприйняття мовленнєвого висловлювання як форма існування системи мови є предметом вивчення рецептивної лінгвістики (“лінгвістики акту сприйняття”). А система мовних засобів сприйняття *звучання* мовленнєвого висловлювання як форма існування звукової будови мови, тобто фонетики як її рецептивної бази, є предметом вивчення рецептивної фонетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники рецептивної фонетики [2] відзначають, що фізично одні й ті ж мовні звуки реципієнтами різних мов сприймаються по-різному, залежно від звукової будови цих мов. Так, Л. В. Бондарко стверджує: “У різних мовах існують різноманітні набори мінімальних одиниць мови – фонем: це зумовлено як кількістю відмінних одиниць, так і фонетичними властивостями, за якими вони розрізняються. Мовленнєва поведінка носіїв мови суттєво залежить від тієї системи фонем, яка властива їх рідній мові” [3, 90]. Враховуючи це, можна передбачити, що в пам'яті реципієнта зберігаються одиниці порівняння, еталони, які відповідають фонетичним одиницям тих мов, якими володіє людина. Передбачається також наявність в мовленнєвому аналізаторі й певних правил зіставлення з еталоном [8].

Отож, **мета** цієї статті – визначити основні принципи зіставлення еталонів фонетичних одиниць у рецептивному мовленнєвому потоці.

Завдання:

- уточнити поняття рецептивної бази мови і мовної рецептивної бази;
- визначити специфіку еталонів рецептивної бази мови;
- охарактеризувати зонну природу еталонів як основний принцип їхнього порівняння.

Наукові результати. Мовна система еталонів фонетичних одиниць і правил зіставлення з ними визначається як *рецептивна база мови*. Інакше кажучи, рецептивна база

мови – це форма існування звукового складу мови як засобів сприйняття звучання мовленнєвого потоку. Слід розрізняти рецептивну базу мови (діалекту, говору тощо) й індивідуальні мовні рецептивні бази. “Сприйняття звукової мови залежить від двох різних рівнів володіння звуковою мовою: по-перше, від універсальних властивостей людини, що володіє досконалим мовленням; по-друге, від специфічних властивостей, які характеризують лише носіїв певної мови” [3, 19].

Індивідуальна мовна рецептивна база розуміється як система еталонів зіставлення, що зберігається в пам’яті людини, і правил зіставлення з ними при сприйнятті звучання мовленнєвого висловлювання. *Рецептивна база мови* – це те спільне, що характерне для індивідуальних мовних рецептивних баз людей, які досконало володіють певною мовою. Термін *еталони* вживається на позначення одиниць, які зберігаються в пам’яті людини, на основі зіставлення з якими відбувається сприйняття сегментних одиниць мовленнєвого потоку. Під *правилами зіставлення* розуміється порядок, програма здійснення операцій у процесі зіставлення з еталонами. Значення термінів “рецептивна база мови”, “мовна рецептивна база” є синонімічними зі значенням “фонематичного слуху”.

В основі сприйняття звучання і розуміння мовленнєвого висловлювання лежить кореляція “звук – звучання” і “звучання – значення”. Ці кореляції демонструють суттєву різницю в характері зв’язку корелят. Для кожної окремої мови кореляція “звук – звучання” характеризується одно – однозначною відповідністю корелят. Ці відповідності детерміновані закономірностями рецептивної бази певної мови. Кожному класу звукових реалізацій відповідає своє звучання, що сприймається, і навпаки, адже класи реалізації одиниць розрізняються на основі ідентичного сприйняття. Однозначне сприйняття сегментних і суперсегментних одиниць дозволяє однозначно сприймати форму мовних знаків, що необхідно для мовленнєвої комунікації.

На відміну від цього, в кореляції “звучання – значення” (“форма знака – значення знака”) [див. 6] кореляти не виявляють одно – однозначних відповідностей. Одному й тому ж звучанню можуть відповідати різні значення (омонімія) і одне й те ж значення може бути пов’язане з різними звучаннями (синонімія). Зв’язок між звучанням і значенням не детермінований ані природою співвідносних одиниць, ані системою мови. Завдяки не одно – однозначній відповідності між звучанням і значенням, різні звучання можуть бути пов’язані зі значеннями, що пересікаються. А цим, в свою чергу, зумовлюється той важливий факт, що значення будь-якого слова певної мови може замінюватися, описуватися значеннями інших слів цієї ж мови.

Рецептивна фонетика досліджує одно – однозначні відповідності кореляції “звук – звучання”, що проявляються в сприйнятті звучання сегментних і суперсегментних компонентів форми мовного знака. Таке сприйняття можна уявити як процес, що супроводжує ідентифікації з еталонами рецептивної бази мови. Щодо розуміння змісту мовленнєвого висловлювання, пов’язаного з кореляцією “звучання – значення” (“форма знака – значення знака”), то тут відбувається дія інших механізмів і закономірностей, які не становлять предмет вивчення фонетики. Форма мовленнєвого знака вивчається фонетикою у зв’язку з встановленням тієї ролі, яку відіграють сегментні й суперсегментні одиниці при сприйнятті й розрізненні форм (звучань) мовних знаків, але не їх значень, змісту.

Сприйняття звучання мовленнєвого висловлювання тісно пов’язане з його впізнанням. Сприймаються (впізнаються) звучання, що були сприйняті раніше й репрезентовані в пам’яті людини як відповідні одиниці порівняння (еталони). Сприйняття звучань мовленнєвого висловлювання, як було зазначено, може розглядатися як процес, що сприяє ідентифікації з еталонами рецептивної бази мови. Це не означає, що сприйматися

можуть лише ті висловлювання, які сприйняті раніше. Сприйняття “нового” звучання, як і всього “нового”, може відбуватися на базі ідентифікації його частин, сприйнятих раніше, з відповідними еталонами.

Отже, набір еталонів рецептивної бази мови – це множинність еталонів, на основі зіставлення з якими сприймаються (встановлюються, впізнаються) звучання мовленнєвого висловлювання.

Розрізняються: а) еталони, ідентифікація з якими може супроводжуватися сприйняттям відповідно до їх звучання і б) еталони, ідентифікація з якими не може супроводжуватися сприйняттям відповідно до їх звучання. Еталони першого типу (тобто еталони, яким відповідають звукові зразки) властиві звукам мови, їх сполученням, інтонаційним моделям, ритмічним структурам тощо. Еталони другого типу (тобто еталони без відповідного звукового образу) властиві окремим ознакам сегментних і суперсегментних одиниць: дифузності, палатальності, окремим характеристикам наголосу тощо.

Еталони обох типів співвідносяться як із сегментними, так і суперсегментними одиницями та їх ознаками. Еталони сегментних одиниць поділяються на еталони фонем і еталони їх сполучень, складів. Може скластися враження, що немає необхідності допускати існування еталонів для сполучення фонем, оскільки сегментний ряд будь-якого мовного знака може складатися з фонем і його сприйняття, таким чином, може відбуватися на основі зіставлення з фонемними еталонами. Однак є підстави вважати, що сприйняття звучання мовленнєвого потоку відбувається саме на основі зіставлення з еталонами сполучення фонем.

Не викликає сумніву той факт, що лінгвіст може розрізнити звучання позиційних варіантів фонем. Як правило, позиційні варіанти, “відтінки” фонем виділяються як самостійні одиниці в результаті зіставлення їх звучань із звучаннями фонем інших, знайомих лінгвістові мов. Але в ряді праць стверджується, що й звичайні носії мов здатні розрізняти на слух позиційні варіанти фонем, взяті з різного оточення. Особливо чітко це доведено на прикладі російської мови [2, 3, 4].

Розрізнення позиційних варіантів на слух не обов’язково передбачає наявність у рецептивній базі мови еталонів позиційних варіантів фонем. Воно може бути пояснене й без допущення існування еталонів для позиційних варіантів. Зокрема, різне сприйняття позиційних варіантів може пояснюватися зіставленням із певним еталоном відповідної фонемі та встановленням ступенів віддалення від цієї зони, що відображається в сприйнятті різних ступенів подібності з еталонним образом. Не виключено також, що різні слухові реакції на виділені зі слів позиційні варіанти фонем пояснюються зіставленням з еталонами комплексів фонем; у виділеному сегменті завжди “зберігається інформація про сусідні звуки й зіставлення таких сегментів із еталонами комплексів фонем, природно, залежно від збереженої інформації, повинно давати різні результати” [4, 18].

Фонетичні одиниці, зокрема фонemi, характеризуються певною ділянкою розсіювання своїх конкретних реалізацій. Це дає можливість “описати як ділянки, зони, як артикуляційні й акустичні форми існування фонем, так і відповідні їм еталони, що зберігаються в пам’яті людини” [7, 13]. Відзначимо, що вказані властивості притаманні не лише фонемам, а й іншим фонетичним одиницям.

Під *зонною природою (характером) еталонів* мовної рецептивної бази (як індивідуальної, так і бази мови, діалекту, говору...) розуміємо ті властивості еталонів, які здатні описати їх як певної ділянки, зони, з вказівкою на межі цієї ділянки. Якщо корелят сприйманої реалізації в слуховому аналізаторі можна уявити як точку, то еталон

відповідної одиниці можна уявити як тип ділянки (зони), яка утворюється множинністю близько розташованих точок, фізичні кореляти яких для реципієнта є ідентичними. (Мається на увазі не абсолютна їх тотожність, а їх ідентичність як представників одного й того ж класу, наприклад, ідентичність двох /а/ в словах “бак” і “бал”, що вимовляються різними людьми, з різною гучністю тембру голосу, темпом мовлення тощо). Інакше кажучи, всередині зони еталону знаходяться точки, фізичні кореляти яких для людини, що їх сприймає, створюють один тип, одну категорію. По суті, можливість відображення еталонів рецептивної бази мови як зони зумовлена однією з основних особливостей сприйняття – її категоріальністю.

У деяких зарубіжних дослідженнях стверджується, що звуки мови сприймаються двома різними видами сприйняття: категоріальним і некатегоріальним (А. М. Ліберман, Ф. С. Купер, К. С. Харріс, М. Стаддарт-Кеннеді, П. Д. Еймас тощо). Причому “категоріальне” сприйняття називається “мовленнєвим”, а “некатегоріальне” – “немовленнєвим”. Передбачається, що мовленнєве (категоріальне) сприйняття характерне для звуків “перерваної артикуляції” (зімкнено-вибухові, африкати), немовленнєве (некатегоріальне) – для звуків “безперервної артикуляції” (голосні, спіранти...).

На нашу думку, всі звуки мови, незалежно від способу їх артикуляції, сприймаються одним типом сприйняття – категоріальним. Класи, категорії, в які об’єднуються реалізації звуків мови при їх сприйнятті, визначені звуковою будовою мов, котрими володіють реципієнти (зонними еталонами рецептивних баз мов).

Слід розрізняти “зону ідентичності” (тобто власне зону еталонів) і “зону подібності з еталоном”. Фізичні кореляти точок зони ідентичності сприймаються як тотожні, а фізичні кореляти точок подібності з еталонами сприймаються як подібні з фізичними корелятами точок із “зони ідентичності”. Зона подібності відрізняється від зони ідентичності насамперед тим, що фізичні кореляти точок із першої зони сприймаються як подібні в різних ступенях з еталонним образом, тоді як фізичні кореляти точок зони ідентичності, природно, не можуть не сприйматися ідентичними в різних ступенях. Саме поняття ідентичності виключає можливість існування ступенів ідентичності.

Дослідники [5] розглядають такі еталони рецептивної бази мови, яким у свідомості людини відповідають звукові образи. Еталонам рівня “підсвідомості” (еталонам, яким не відповідають власні звукові образи) також властивий зонний характер. Це, наприклад, еталони окремих ознак, комбінації яких відповідають фонемам, сполученню фонем. Ці ознаки (характеристики, параметри) окремо не сприймаються. Звукові образи відповідають не дзвінкості, палатальності тощо, а дзвінким, палатальним фонемам та їх сполученням. Аналогічно до цього: окремо не сприймаються такі різні характеристики наголосу, як, наприклад, параметри співвідношення інтенсивностей, довжини тощо, але самому наголосу властиві свої звукові образи.

На зонний характер еталонів і цей рівень вказує те, що величина відповідних їм фізичних параметрів повинна знаходитися в певних межах, в певній ділянці значень. Так, різні фізичні характеристики українського наголосу (наприклад, параметри, пов’язані з довжиною голосних, з їх інтенсивністю) повинні бути досить малими, щоб вважатися параметрами наголосу. При більших величинах вони починають сприйматися як різні самостійні властивості звука: як довгота й гучність.

Не сприйняті самостійно різні параметри однієї й тієї одиниці, що репрезентуються, можуть взаємно компенсувати значення (величини) один одного (наприклад, величини параметрів довготи та інтенсивності при сприйнятті наголосу). Різні ділянки зон еталонів таких параметрів нерівнозначні: кожна ділянка зони відповідає певній величині параметра,

її компенсація іншим параметром відбувається відповідно до цієї величини. У зв'язку з цим зони таких еталонів відрізняються від зон ідентичності еталонів рівня сприйняття (кожна точка яких рівнозначна будь-якій іншій) і наближаються до зон подібності з еталонами, де різні ділянки відповідають різним ступеням (величинам) подібності.

Оскільки кожен еталон співвідноситься з певними фізичними характеристиками звуків, то зону еталону можна відобразити, вказавши на ділянку існування цих характеристик. Так, вказавши на мінімальне й максимальне значення параметра "X", при яких реципієнт стабільно сприймає наголос на першому складі, ми відображаємо зону ідентичності еталону наголосу на цьому складі в індивідуальній рецептивній базі цього реципієнта.

Зона еталону рецептивної бази мови (діалекту, говору...) встановлюється з урахуванням даних досить великої групи реципієнтів – представників відповідного мовного колективу.

При вивченні зонних еталонів мовної рецептивної бази окремих осіб необхідно враховувати лабільність меж зонних еталонів. Лабільність меж еталонів може виявлятися в тому, що один і той же звуковий стимул може по-різному сприйматися одним і тим же реципієнтом, зокрема, корелят цього стимулу в слуховому аналізаторі може в одному випадку попасти в зону ідентичності певного еталону, а в іншому – не попасти до неї.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, зазначимо, що система фонетичних еталонів, сформована в пам'яті людини, не становить набір незмінних зонних еталонів із чітко фіксованими межами. Еталони фонетичної рецептивної бази реципієнта щоразу зазнають корекції в мовленнєвому потоці, відображаючи зміни звукової будови мови протягом всього життя людини. Перспективами дослідження є проведення психолінгвістичного експерименту для визначення змін у звуковій будові мови індивіда в різних мовленнєвих потоках.

Використана література:

1. Богин Г.И. Фоносемантика как одно из средств пробуждения рефлексии // Фоносемантические исследования. – Пенза, 1990. – С. 25-36.
2. Бондарко Л.В. Знание языка и восприятие речевых единиц // Сенсорные системы. – Л., 1979. – С. 90-95.
3. Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. – Л., 1981. – 199 с.
4. Вербицкая Л.А. Русская орфоэпия. – Л., 1971. – 84 с.
5. Журавлёв А.П. Аспекты значения слова и их восприятие // Восприятие языкового значения. – Калининград, 1978. – С. 3-10.
6. Левицький В.В. Звуковий символізм: основні поняття, ідеї, результати // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С.16-25.
7. Найдеш О.В. Явища фоносемантизму в сучасній німецькій мові. – Одеса, 2000. – 28 с.
8. Поливанов Е.Д. Общий фонетический принцип всякой поэтической техники // Вопросы языкознания. – 1963. – №1. – С. 23-31.
9. Ertel S. Psychophonetik. Untersuchungen über Lautsymbolik und Motivation. – Göttingen: Verlag für Psychologie C.J. Hogrefe, 1969. – 230 s.